

З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ І ПИСЕМНОСТІ

Тетяна Мельник

ПОГЛЯДИ ОЛЕКСИ СИНЯВСЬКОГО НА ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ЛІТЕРАТУРНИХ СТАНДАРТИВ

На динаміці лексико-семантичної системи найбільше позначаються всі зрушення в соціумі. У зв'язку із цим постійно існує проблема унормування словникового складу літературної мови, що, зокрема, була актуальна в першій третині ХХ століття, коли відбувався процес стабілізації мовних норм.

Одним із тих, хто найактивніше взявся досліджувати питання літературної норми в українській мові, став Олекса Синявський, редактор остаточного варіанта «Українського правопису», ухваленого на Правописній конференції у Харкові 1927 р.; автор праць з історії української літературної мови, сучасної та історичної фонетики й граматики мови, діалектології, а також навчальних посібників з української мови та ін. В. Чапленко назвав його «одним із найдіяльніших дослідників та нормалізаторів української літературної мови 20-их років» (Чапленко В. Історія нової української літературної мови. — Нью-Йорк, 1970).

До питання визначення шляхів розвитку української мови О. Синявський звертався у працях «Короткий нарис української мови» (1918), «Порадник з української мови» (1922), «Українська мова» (1923) та ін. Основна з них — «Норми української літературної мови» (1931), в основу якої покладено український правопис 1928 року.

У праці автор виклав погляди на вироблення єдиного стандарту. У питанні відбору мовних норм він відкидав надмірну етнографізацію літературної мови, обстоюючи увагу до української народної мови як основи літературної, яка має бути критично перевірена за ознакою «всеукраїнської» вартості різних говіркових елементів. Серед критеріїв нормативності О. Синявський називав: 1) поширення лінгвістичного явища в мові письменників; 2) закріплення в словниках та граматиках української мови; 3) поширення в народній мові. Пор. його думку: «Визначається хибність словосполучень тим, що їх уникають найкращі письменники, їх немає по гарних словниках української мови, нарешті їх не рекомендують у граматиках. Коли до всього цього ще можна додати, що їх нема й у народній мові, то це буде зовсім достатня підстава вважати такі словосполучення хибними» (Синявський О. Норми української літературної мови. — Львів, 1941). Як бачимо, народну мову вчений ставив на останнє місце, оскільки твердив, що саме у ній існує велика кількість архаїзмів. Олекса Синявський вважав, що принцип народності не повинен домінувати при унормуванні мовних явищ, пояснюючи свою думку тим, що жодна мова не може розвиватися ізольовано. У виробленні літературних норм важливим є врахування двох тенденцій. Перша полягає в розвитку індивідуальних властивостей мови, а друга — в поширенні інтернаціональних елементів.

Особливу увагу О. Синявський звертав на граматичну норму. Так, досліджуючи граматичні ознаки іменників, мовознавець пропонував паралельне вживання у двох родах — чоловічому і жіночому, наприклад: *гуц* — *гуца*, *замін* — *заміна*, *докір* — *докора*, *капелюх* — *капелюха*, *лах* — *лаха*, *мотузок* — *мотузка*, *одяг* — *одяга*, *підрешіток* — *підрешітка*, *птах* — *птаха*, *пташок* — *пташка*, *роздум* — *роздума*, *скрут* — *скрута*, *стоніг* — *стонога*, *тям* — *тяма*, *нестям* — *нестяма*, *хац* — *хаца* тощо. У сучасній літературній мові у двох формах функціонують тільки лексеми *мотузок* — *мотузка* та *підрешіток* — *підрешітка*. Інші пари хоч і зафіксовано у словниках, проте більшість слів вживано тільки в одному роді, другі ж — із певною стилістичною позначкою.

Особливу увагу лінгвіст зосередив на вживанні давального відмінка однини з іменниками чоловічого роду. Обов'язковою відмінковою формою для таких іменників є, на думку автора, закінчення *-ові, -еві (-єві)* (*братові, вовкові, слухачеві, товаришеві, Корнієві, солов'єві* та ін.), флексії ж *-у (-ю)* можливі лише в іменниках, які закінчуються на *-ів, -їв, -ов* (*Львів — Львову, Київ — Києву, Воробйов — Воробйову* тощо). Нині ці відмінкові форми рівноправно функціонують в літературній мові як засоби уникнення одноманітності.

Розглядаючи прикметникові граматичні парадигми, Олекса Синявський акцентував увагу на вживанні коротких форм прикметників, наприклад: *варт, винен, годен, ладен, готов, повен, повинен, певен, рад* та ін. Дослідник рекомендував використовувати такі лексеми не лише в художній літературі чи періодичних виданнях, а й у діловій мові поряд із простими прикметниками.

Нестягнені прикметники *білая, широкая, високая* О. Синявський розглядав як невластиві літературній мові, вважаючи, що ці форми гарні й доречні будуть тільки, наприклад, у віршах елегантного змісту, у поезіях з урочистим піднесенням тощо.

Окремої уваги заслуговують думки мовознавця з питань словотвору. У розширенні словникового складу літературної мови, збільшенні кількості слів для називання нових явищ, предметів, процесів особлива роль належить суфіксам («наросткам») та префіксам («приросткам»). У ряду найпродуктивніших іменникових суфіксів О. Синявський називав:

- *-ак- (-як-)*, що: 1) вживаються на позначення носія певної дії чи ознаки (*співак, ходак, дивак, силак, мудрак*), приладів та інструментів (*стояк, різак, держак, личак, коряк, літак*), людини за її місцем перебування, народністю (*поляк, прусак, подоляк, волиняк*); 2) виражають значення згрубілості чи зневаги (*рубака, писака, вояка, вужака, брехуняка, дебеляка*);
- *-ан- (-ян-)*, що використовуються для номінації носія ознаки, наслідків дії (*мовчан, буян, грубіян, прочухан, братан, дідуган*);
- *-ар- (-яр-)* як елементи назв осіб певної професії (*байкар, бляхар, вівчар, дзвонар, тесляр, ваняр, газетяр*);

- *-ач-*, що застосовується на позначення: 1) особи — носія дії при дієслівних коренях (*ткач, глядач, слухач*); 2) знаряддя дії (*сікач, рогач, вимикач*);
- *-ин-*, що виражає значення одиничності (*зернина, цибулина*), використовується для утворення назв часових, просторових явищ (*давнина, старовина*); країн, історичних епох (*Туреччина, Німеччина, козаччина, гайдамаччина*);
- *-ість, -ощі*, що використовуються для називання абстрактних понять (*радість, старість, злість, мужність; радіщі, любові, хитрощі*);
- *-ство, -цтво, -зтво* як компоненти номінування збірних понять (*жіноцтво, дівоцтво, парубоцтво*), дій, професій (*виробництво, вбивство, шевство*).

До найпоширеніших прикметникових «наростків» дослідник зараховує: *-альний (-яльний) (ідеальний, реальний); -арний (-ярний) (елементарний, гуманітарний); -атий (бородабий, рогатий); -ивий, -ливий (задумливий, правдивий); -ин, -їн (тітчин, нянин); -иний, -їний, -ячий, -ичий (горобиний, солов'їний, курячий, індичий); -кий (солодкий, швидкий); -ний, -ній (молочний, житній); -чий (-ечий, -очий, -ничий) (виборчий, молодечий, дівочий, будівничий) та ін.*

Серед частотних префіксів О. Синявський називав: *без-, безо- (безладдя, безодня, безліч); в-, у- (внесок, вмити, унаочнити, узагальнити); до- (добуток, догана); су-, зу- (сусід, суцільний, зустріти, зупинка); за- (заклик, запит); на-, над- (нахил, нажива, надземний, надприродний); пів- — переважно для іменників (піваркуш, півкуля) та ін.*

На думку О. Синявського, вагомим для розвитку літературної мови є творення нових лексем за допомогою складання різних частин чи цілих слів. Це, за словами дослідника, допоможе в називанні нових явищ, предметів та уточненні значення уже існуючих лексичних одиниць. Серед поширених іменникових словотвірних конструкцій автор пропонував розрізняти такі поєднання:

- 1) іменник + дієслівний корінь (*хлібороб, віршомаз*);
- 2) прикметник (прислівник) + дієслівний корінь (*нішохід, рівновага*);
- 3) наказове дієслово 2-ї особи однини + іменник (*паливода, дурисвіт*);

- 4) прикметник + іменник (*кривоніс, косогір*);
- 5) іменник + іменник (*верболіз, лихоліття*);
- 6) цілі словосполучення (*добри вечір, нісенітниця*) та ін.

Прикметникові складні слова, як підкреслював О. Синявський, творяться за зразками:

1) прикметник + іменник (*багатолистий, білозубий, повновидий, синьоокий*);

2) іменник + дієслівний корінь + суфікс *-н-* (*кровожерний, муроломний, огнепальний, словолюбний*);

3) іменник + іменник або іменник + прикметник (*людославний, кругосвітний, працездатний, клишоногий, життєздатний*);

4) прикметник + прикметник (*жовтогарячий, славнозвісний, соціально-економічний, хитромудрий*) та ін.

Усі представлені в праці «Норми української літературної мови» словотвірні засоби продуктивні та використовуються в сучасній українській мові.

Не менш важливим у «Нормах...» є питання про місце запозичень в українській мові. Олекса Синявський вважав, що словниковий склад кожної мови збагачується не лише за допомогою власних мовних ресурсів, а й за рахунок лексичних елементів мов сусідніх народів або тих, які контактують з українським. Переймаючи від іншої культури звичаї, традиції, український народ повинен приймати до свого словника їх найменування. Учений зазначав, що ці процеси відбувалися ще на ранніх етапах становлення української мови, а в наш час їх уже не розглядають як чужі. Дослідник вказував на те, що багато слів увійшли до української мови з європейських країн. Це передусім лексеми на позначення різних наукових і технічних предметів та явищ, що засвоєні через літературно-мовну практику школи, державного апарату, преси. Запозичені слова О. Синявський називав інтернаціональними, тобто такими, що в багатьох культурних народів походять переважно із старих, тепер уже мертвих мов — латинської та старогрецької, а на певних етапах суспільного розвитку пристосовуються спеціалістами до нових винаходів та наукових явищ (напр.: *нація, атом, конгрес, автомобіль, медицина, юриспруденція, філантропія* та ін.). Звичайно, деякі європейські народи замінюють ці лексеми своїми новотворами, не змінюючи їх значення. Наприклад, О. Синявський про-

понував замінити лексему *конгрес* українським відповідником з'їзд.

Особливу увагу він приділяв запозиченням з російської мови, розглядаючи цю проблему з двох боків. Відзначаючи непотрібність, шкідливість деяких мовних запозичень, з одного боку, вчений звертав увагу й на іншу проблему — надмірну «українізацію» мови. Великого значення в унормуванні мови О. Синявський надавав лексикографічним виданням, називаючи їх «конструктивним чинниками» в розвитку української літературної мови. Від упорядників російсько-українського академічного словника 1924-1933 рр., як основної кодифікаційної праці того часу, він вимагав подавати добрий переклад слів і словосполучень, щоб не дезорганізувати мову. Наприклад, у «Нормах...» було запропоновано переглянути українські відповідники до російського слова *общежитие*. У словнику ця лексема має кілька варіантів перекладу: *гуртожит*, *житлогурток*, *житлогурт*, хоч у народній мові функціонує слово *гуртожиток*, яке, за словами О. Синявського, найбільше претендує, щоб стати нормою.

Рецензуючи зазначений словник, дослідник підкреслив, що представники нової інтелігенції «стали засмічувати мову своїми українізаційними вигадками», унаслідок чого в українській мові з'явилася велика кількість «літературних жаргонізмів», вигадки, яка «до того ще й не пасує до парадигм української мови, отже, ніби руйнує собою мовну систему». Серед таких «українізованих» конструкцій О. Синявський називав ряд словосполучень і подавав правильні, на його думку, форми: *комісія, щоб упорядкувати український правопис* (правильно — *комісія для упорядкування українського правопису*), *перш за все (насамперед, передусім), ждати на кого (ждати кого), проситься не палити (просять не палити, просимо не палити), у цім відношенні (щодо цього, з цього погляду)* тощо. Учений уважав, що ці сполуки суперечать українській мові, вносячи непритаманні їй ознаки. Серед хибних конструкцій наведено й такі, які без потреби занесено з російської мови, наприклад: *дякувати кого* замість *дякувати кому*; *глузувати над ким* на місці *глузувати з кого*; *учитель по арифметиці* замість *учитель арифметики* та ін.

Розглядаючи мовні конструкції різного типу, автор доходить думки, що так само, як окремі слова, словосполучення теж можуть архаїзуватися. Хоч інколи застарілі словоформи ще довгий час фіксують письменники у своїх творах, проте їх не варто зараховувати до норм літературної мови. Недоречними у літературній мові, як вважав лінгвіст, є вирази *будемо ходили* (замість *будемо ходити, ходитимемо*), *хату будується* (замість *хата будується*), *радитися кого* (замість *радитися з ким*) тощо.

Отже, концептуальні ідеї О. Синявського не втратили своєї актуальності в наш час. У формуванні літературних стандартів української літературної мови дослідник враховує дві тенденції — використання виражальних засобів власної мови та іншомовної лексики. Система викладених у його роботах норм найбільше відповідає сучасним літературним стандартам і є підґрунтям для вивчення процесу нормування мови.